

Bożena Figiela
Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej

Z Przeworska na Montparnasse. Leon Weissberg (1893–1943)

Droga życia niejednego artysty wymaga ciężkiej pracy, wielu wyrzeczeń i trudnych wyborów. Niekiedy bywa ekscytująca i pełna zadziwiających zwrotów. Nie zawsze towarzyszy jej poczucie artystycznego spełnienia, a jeszcze rzadziej komercyjny sukces. Mimo to, wielu wstępuje na nią nie bacząc na trudy i poniesione koszty. Taką właśnie drogę obrał Leon Weissberg artysta, który z Przeworska poprzez Wiedeń, Berlin i Monachium dotarł do Paryża, gdzie ostatecznie ukształtowała się jego postawa wobec sztuki, a twórczość osiągnęła szczytową formę. Finał tej fascynującej, a zarazem tragicznej historii życia rozegrał się ponownie na polskiej ziemi, w niemieckim obozie zagłady w Sobiborze koło Włodawy. Biografia artysty z powodzeniem może stać się kanwą scenariusza filmowego, zanim jednak ktoś podejmie się tego dzieła, warto przybliżyć czytelnikom tę niezwykłą, a jednocześnie mało znaną postać. Okazją do przypomnienia biografii oraz interesującej twórczości Leona Weissberga stała się 120. rocznica urodzin i 70. rocznica śmierci artysty przypadająca w 2013 r.¹

¹ Tekst powstał na podstawie monografii zawierającej katalog z kompletnym oeuvre artysty: L. Harambourg, L. Lachenal, *Leon Weissberg Catalogue raisonné*, Paris 2009 (publikacja dostępna on-line <http://www.leonweissberg.fr> [dostęp: 3 V 2013 r.] – tam wcześniejsza literatura); *Weissberg. Supplément au catalogue raisonné. 22 oeuvres retrouvées*, Paris 2014 (publikacja dostępna on-line <http://www.leonweissberg.fr> [dostęp: 5 V 2014 r.]) oraz opracowań Jerzego Malinowskiego: J. Malinowski, *O genezie twórczości tzw. „Grupy Czterech”*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 2000, t. 31, s. 161-192; J. Malinowski, *O malarstwie Leona Weissberga*, „Archiwum Emigracji” 2003, t. 14-15, Toruń 2003, s. 57-62; J. Malinowski, B. Brus-Malinowska, *W kręgu École de Paris. Malarze żydowscy z Polski*, Warszawa 2007; i najnowszego katalogu *Leon Weissberg 1895–1943. Exposition anniversaire*, [Przemysł 2015]. Za pomoc w kwerendzie archiwalnej w zbiorach Muzeum w Przeworsku Zespołu Pałacowo-Parkowego dziękuję Małgorzacie Wołoszyn. Dziękuję także Panu Robertowi Kuwałkowi z Państwowego Muzeum na Majdanku za pomoc bibliograficzną oraz dr. Markowi Bemowi, autorowi najnowszej i najpełniejszej monografii obozu zagłady w Sobiborze za cenne wskazówki i szczegółowe informacje dotyczące losów transportu nr 51 z Francji. Przyczyniły się one do wskazania innego niż dotychczas przyjmowano miejsca śmierci i pochówku Leona Weissberga.

Leon Weissberg urodził się w Przeworsku 18 I 1893 r.², w dość zamożnej rodzinie żydowskiej. Był jedynym synem Süssmana Weissberga³ i jego żony Racheli⁴. Drugim dzieckiem Weissbergów była młodsza siostra Leona – Amalia, która urodziła się w 1897 r. Przed 1921 r. Amalia prawdopodobnie wyszła za mąż i opuściła miasto lub zmarła⁵. Nestorką rodziny była Liebe Weissberg, matka Süssmana, urodzona w 1836 r. w Zarzeczcu koło Mościsk. Od 1872 r. mieszkała w Przeworsku, zmarła przed 1921 r.⁶

Ojciec przyszłego artysty był pobożnym ortodoksyjnym Żydem, bardzo przywiązany do religii i tradycji. Był też zamożnym i szanowanym obywatelem miasta, właścicielem domu⁷ przy głównej ulicy (w latach 30. XX w. nazwanej imieniem marszałka Józefa Piłsudskiego), drukarni i wytwórni wody sodowej⁸ oraz folwarku o powierzchni 300 morgów⁹. W swoim domu prowadził

² Rok urodzenia 1893 figuruje w spisach mieszkańców Przeworska sporządzonych w 1900, 1910 i 1921 r. Zob. Muzeum w Przeworsku Zespół Pałacowo-Parkowy (dalej: MP), *Spis mieszkańców Przeworska 1900 r.*, sygn. MP-DA-85; MP, *Spis mieszkańców Przeworska 1910 r.*, sygn. MP-DA-86; MP, *Spis mieszkańców Przeworska 1921 r.*, sygn. MP-DA-162. Tenże rok urodzenia podają oficjalne zawiadomienia o śmierci Leona Weissberga, sporządzone zapewne na podstawie jego dokumentów. Zob. L. Harambourg, L. Lachenal, dz. cyt., s. 52-53. Niektóre biogramy artysty podają też 18 I 1894 lub 1895 r. W najnowszej publikacji z 2015 r. powołano się na biogram autorstwa Marie Warszawski z 1963 r., w którym była żona artysty podała, iż urodził się w 1895 r. i zasugerowano, iż w dokumentach archiwalnych zachowanych w Przeworsku mogła zajść pomyłka. Zob. *Leon Weissberg 1895–1943*, dz. cyt., s. 29 (przyp. 1). Trudno zgodzić się z tym argumentem, gdyż wszystkie spisy mieszkańców Przeworska sporządzane były za życia Süssmana Weissberga, którego (przy jego pozycji społecznej i kwalifikacjach) cechować musiała rzetelność i nieposzlakowana opinia.

³ Süssman Weissberg urodził się w 1862 r. w Sądowej Wiszni, należącej do Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Mościskach. W Przeworsku mieszkał od 1872 r. Zmarł 3 XII 1936 r. w Przeworsku, pochowano go na miejscowym kirkucie. Tamże, zob. także: MP, *Magistrat miasta Przeworska. Protokoły Rady Miejskiej z lat 1927–1938*, sygn. MP-DA-152, s. 459.

⁴ Żona Süssmana Weissberga w *Spisie ludności z 1900 r.* figuruje jako Rosa, w spisach z 1910 i 1921 r. jako Rachel. Urodziła się w 1864 r. w Radomyślu, należącym do gminy żydowskiej w Mielcu. W Przeworsku mieszkała od 1888 r. Zob.: MP, *Spis... 1900*; tamże, *Spis... 1910*; tamże, *Spis... 1921*.

⁵ W spisie mieszkańców Przeworska z 1921 r. nie figuruje żadna kobieta w wieku około 25 lat nosząca to imię. W cytowanej biografii Leona Weissberga młodsza siostra została jedynie wspomniana. Prawdopodobnie rodzeństwo nie utrzymywało ze sobą kontaktów. Zob. L. Harambourg, L. Lachenal, dz. cyt.

⁶ Liebe lub Libe Weissberg zmarła prawdopodobnie w 1917 r., sugeruje to dopisek ołówkiem w spisie mieszkańców z 1910 r. „+ 7/3 1917”. Zob. MP, *Spis... 1910*.

⁷ Dom Süssmana Weissberga przy ul. Piłsudskiego 7 został rozebrany po 1945 r. Zob. MP, *Spis domów 1935–1944*, sygn. MP-DA-163.

⁸ L. Harambourg, L. Lachenal, dz. cyt., s. 12 (zapewne na podstawie wspomnień samego Leona Weissberga).

⁹ MP, *Spis domów*. Według Lydii Lachenal, córki Leona Weissberga, do Süssmana Weissberga należał folwark o powierzchni 300 ha, co dawałoby niemal dwukrotnie większy obszar gruntu. Należy sądzić, że jest to oczywista omyłka, bowiem w Galicji miarą powierzchni gruntu był morg austriacki równy 0,5755 ha. Zob. L. Harambourg, L. Lachenal, dz. cyt., s. 12.

księgi metrykalne gminy żydowskiej, co pozwala sądzić, że posiadał gruntowne wykształcenie w prawie religijnym¹⁰. W wieku zaledwie 24. lat został radnym miejskim i pełnił tę funkcję nieprzerwanie aż do śmierci przez kolejnych 51 lat. W latach 1901–1933 w Radzie Miejskiej Przeworska pełnił funkcję asesora – członka pięciosobowego zarządu miasta (któremu przewodził burmistrz). Zapewne z racji tej funkcji miał status urzędnika publicznego, co odnotowano w spisie mieszkańców w 1921 r.¹¹ W uznaniu zasług Rada Miejska uczestniczyła w jego pogrzebie w dniu 4 XII 1936 r.¹²

W ostatniej dekadzie XIX w. Przeworsk był niewielkim i niezbyt zamożnym miasteczkiem¹³ leżącym na terenie Galicji. Od 1859 r. posiadał połączenie kolejowe z Krakowem, a od 1861 r. ze Lwowem. Głównymi zajęciami mieszkańców miasta i przedmieść było rolnictwo, rzemiosło i zdominowany przez Żydów handel. W 1893 r. w podprzeworskich Budach rozpoczęto budowę pierwszego dużego zakładu przemysłowego – cukrowni.

Spółeczność żydowska na przełomie XIX i XX w. stanowiła blisko 50% ogółu mieszkańców¹⁴, w większości byli to ortodoksyjni wyznawcy chasydyzmu. Na czele gminy żydowskiej stał wówczas rabin Chaim Cwi Aszkenazy. W Przeworsku nie ukształtowało się typowe getto. Najwięcej domów żydowskich skupionych było przy północnej pierzei rynku i biegnącej równoległe do niej ulicy Kazimierzowskiej, gdzie najuboższe domostwa tylną ścianą przymurowane były do starych murów obronnych. W tej części miasta wznosiła się barokowa synagoga i dom rabina oraz szkoła dla żydowskich chłopców *Ju-*

¹⁰ Tę funkcję Süssmana Weissberga zanotował w swoich wspomnieniach Paweł Stepkiewicz: „Pozostał w mojej pamięci prowadzący izraelskie księgi metrykalne Süssman Weissberg, rezydujący ze swym urzędem w domostwie, gdzie dziś pusty plac pomiędzy kawiarnią *Bajka* a murem obronnym...” – P. Stepkiewicz, *O starym Przeworsku*, „Przeworskie Zapiski Historyczne” 1990, t.1, s. 87. Tezę o znajomości prawa potwierdza Lydia Lachnal, pisząc o nim jako o prawniku. Zob. L. Harnbourg, L. Lachenal, dz. cyt., s. 12.

¹¹ MP, *Spis... 1921*.

¹² Rada miasta obradująca w dniu 9 XII 1936 r. poświęciła mu wspomnienie pośmiertne, w którym zaprezentowano krótki życiorys i najważniejsze zasługi zmarłego. Podkreślono, że dzięki nim nazwisko Süssmana Weissberga ma pozostać na zawsze w kronice miasta. Rada uczciła pamięć Süssmana Weissberga przez powstanie i chwilę milczenia. Zob. MP, *Magistrat miasta Przeworska*.

¹³ Sz. Kozak, *Mieszkańcy Przeworska 1867–1914. Zagadnienia społeczne i demograficzne*, Przeworsk 2010, s. 31–32. Tam o obniżeniu statusu Przeworska z miasta do miasteczka ustawami z 1889 i 1896 r. oraz w ogólnym zarysie obraz miasta w tym okresie. Więcej o wyglądzie miasta w ostatniej dekadzie XIX w. i na początku wieku XX w. albumie M. Wołoszyn, *Dawny Przeworsk na pocztówce i fotografii do 1944 r.*, Przeworsk 2011.

¹⁴ Szczegółowe dane dla dekad pomiędzy 1880 i 1910 r. zob. Sz. Kozak, dz. cyt., s. 51 (Tabela 2.4: *Struktura wyznaniowa Przeworska na tle miast sąsiednich*). Tamże obszernie scharakteryzowana sytuacja społeczna i demograficzna Przeworska w omawianym okresie.

*dischdeutscheschule*¹⁵ założona już w 1788 r. Tam zapewne rozpoczęła się edukacja Leona Weissberga.

O najmłodszych latach artysty niewiele wiadomo poza tym, że odebrał w tym okresie staranne wykształcenie religijne. Rodzina Weissbergów tak liczbą dzieci jak i nadanymi im imionami wyróżniała się na tle innych rodzin żydowskich w Przeworsku, co wynikało zapewne z wyższego statusu materialnego i społecznego. Ta odmienność świadczy też o pewnej emancypacji Weissbergów i wskazuje na świadome planowanie przyszłości dzieci już od narodzin, a także na pokładane w nich aspiracje. W rodzinie żydowskiej, ze względu na patriarchalny charakter tej kultury, szczególna pozycja przypadała męskim potomkom. Z Leonem jako jedynym synem, rodzice, a zwłaszcza patriarchalny i autorytatywny ojciec, wiąźali wielkie nadzieje. Pragnieniem Süssmana Weissberga była kariera prawnicza syna, poprzedzona odpowiednim, solidnym wykształceniem.

W 1900 r. Leon rozpoczął naukę w gimnazjum klasycznym w Wiedniu, a po maturze, zgodnie z życzeniem ojca, miał studiować prawo na uniwersytecie w Berlinie. Lata nauki w gimnazjum nie zapisały się niczym szczególnym w pamięci artysty. W tym okresie Leon wracał do Przeworska na wolne od nauki ferie i wakacje. Miesiące letnie rodzina spędzała na folwarku¹⁶. Już w gimnazjum przejawiał zainteresowania artystyczne muzyką, rysunkiem i literaturą, a jak pokazała przyszłość, w każdej z tych dziedzin wykazywał pewne uzdolnienia. Poza przedmiotami wykładanymi w szkole, ojciec zaakceptował tylko naukę muzyki i finansował lekcje gry na skrzypcach.

Jeszcze przed maturą w młodym Weissbergu dojrzała chęć studiowania malarstwa w wiedeńskiej Szkole Sztuk Pięknych. Mając świadomość, że przeciwstawia się woli ojca, ale też, że złamie zakaz religijny zabraniający pobożnym Żydom tworzenia dzieł figuratywnych¹⁷, w 1910 r., po zdaniu ostatniego egzaminu maturalnego, pozostał w Wiedniu¹⁸. Oburzony wyborem syna Süss-

¹⁵ Żydowska szkoła publiczna z wykładowym językiem niemieckim.

¹⁶ Lokalizacja folwarku nie jest znana.

¹⁷ W środowisku ortodoksyjnych Żydów złamanie tego zakazu było karane anatemą – wyłączeniem ze społeczności wierzących. Dla wyznawców judaizmu jednym z najcięższych grzechów było bałwochwalstwo (Pwt 13,13–19) – oddawanie czci innym bóstwom. Sposobem przeciwdziałania bałwochwalstwu był starotestamentowy zakaz sporządzania wyobrażeń figuratywnych – malarskich i rzeźbiarskich (Wj 20, 4–5; 20,23; Pwt 27,15). Z powodu tego zakazu w plastyce żydowskiej nie wykonywano dzieł figuratywnych, przedstawiających wizerunki ludzi i zwierząt (z wyjątkiem niektórych: lew, orzeł, jeleń, lampart), co skutkowało brakiem własnej tradycji malarskiej i ikonograficznej, a jednocześnie wysoko rozwiniętą sztuką dekoracyjną z bogactwem ornamentyki geometrycznej i roślinnej. Zakaz ten został złamany dopiero w II połowie XIX w. pod wpływem oświecenia żydowskiego – Haskali. Mimo, że początkowo łamany sporadycznie, spowodował w odpowiedzi wzmożenie się ruchu chasydzkiego.

¹⁸ Stolica cesarstwa Habsburgów w latach 1880–1910 podwoiła liczbę mieszkańców. Oprócz języka niemieckiego rozbrzmiewały w nim inne języki wschodnio i środkowoeuropejskie, każdego dnia ukazywało się ponad pięćdziesiąt tytułów gazet. W kosmopolitycznej atmosferze Wiednia

man Weissberg pozbawił go pomocy finansowej. Siedemnastoletni Leon przez kilka miesięcy uczył się u Oskara Kokoschki¹⁹ w wiedeńskiej *Kunstgewerbeschule* (niem. Szkoła Rzemiosł Artystycznych), a następnie przez trzy lata studiował w Akademii Sztuk Pięknych. W tym okresie przyszły artysta utrzymywał się z drobnych prac biurowych, gry na skrzypcach w kabarecie i dorywczej pracy fizycznej. Skrycie pomagały mu również matka, a zwłaszcza babka Liebe, jednak najczęściej żył w biedzie. Mimo to był zafascynowany wolnością osobistą, odkrywaniem kultury i sztuki, światem wiedeńskich kawiarni literackich, muzyką Franciszka Schuberta i walcami Johanna Straussa syna; podziwiał twórczość Gustawa Klimta²⁰ i poezję Artura Schnitzlera²¹, poznawał nową sztukę *Jugendstil* (Art Nouveau), zapewne zetknął się z *Hagenbundem*²². Z okresu wie-

dużą rolę odgrywała sztuka: muzyka, teatr i malarstwo, które odzwierciedlały wszystkie najważniejsze kierunki pojawiające się w sztukach plastycznych w II połowie XIX i na początku XX w. Od 1897 r. kwitła wiedeńska secesja, artyści awangardowi odważnie wyrażali swoje poglądy na sztukę. Około 1910 r. Wiedeń miał ambicje rywalizować z Paryżem o miano stolicy sztuki.

¹⁹ Oskar Kokoschka (1886–1980), austriacki malarz, grafik i poeta, przedstawiciel ekspresjonizmu w sztuce XX w., najsłynniejszy przedstawiciel berlińskiej grupy artystycznej *Der Sturm* i współtwórca wiedeńskiego ruchu artystycznego *Hagenbund*. Przeciwwstawiał się sztuce propagowanej przez nazistów, w 1934 r. opuścił Austrię i zamieszkał w Pradze, a w 1938 r. przeniósł się do Wielkiej Brytanii. Przez narodowych socjalistów uznany za degenerata, został objęty cenzurą – z muzeów na terenie Austrii i Niemiec usunięto i skonfiskowano 417 jego prac. Od 1980 r. w Austrii ustanowiono nagrodę państwową im. Oskara Kokoschki za wybitne osiągnięcia w dziedzinie sztuk pięknych. Zob. L. Goldscheider, *Oskar Kokoschka Austrian painter and writer*, w: *Encyclopaedia Britannica*, <http://www.britannica.com/biography/Oskar-Kokoschka> [dostęp: 27 XI 2015 r.].

²⁰ Gustav Klimt (1862–1918), austriacki malarz i grafik, przedstawiciel symbolizmu w sztuce II połowy XIX w., jeden z najwybitniejszych przedstawicieli secesji, prekursor i przywódca wiedeńskiego modernizmu. Był jednym ze współzałożycieli stowarzyszenia artystów plastyków Secesja Wiedeńska. Gustav Klimt jest autorem obrazów o wybitnych walorach dekoracyjnych, bez trudu rozpoznawanych, popularnych do dziś pod każdą szerokością geograficzną. Zob. *Gustav Klimt Austrian painter*, w: *Encyclopaedia Britannica*, <http://www.britannica.com/biography/Gustav-Klimt> [dostęp: 27 XI 2015 r.].

²¹ Artur Schnitzler (1862–1931), austriacki prozaik i dramaturg, z zawodu lekarz. Przez całe życie aktywny zawodowo: prowadził praktykę lekarską, zajmował się publicystyką medyczną, opublikował też pracę naukową z dziedziny medycyny. Już w okresie studiów zadebiutował utworami poetyckimi publikowanymi w czasopiśmie. Jest uważany za jednego z najważniejszych przedstawicieli wiedeńskiego modernizmu. Od 1890 r. był uważany za jednego z głównych przedstawicieli ugrupowania artystycznego Młody Wiedeń. Od początku XX w. należał do dramaturgów najczęściej wystawianych na niemieckich scenach. Po wybuchu I wojny światowej zainteresowanie jego twórczością wygasło, gdyż jako jeden z niewielu austriackich intelektualistów nie był entuzjastą działań militarnych. Zob. *Artur Schnitzler Austrian author*, w: *Encyclopaedia Britannica*, <http://www.britannica.com/biography/Arthur-Schnitzler> [dostęp: 27 XI 2015 r.].

²² *Hagenbund* – ruch artystyczny stworzony przez działających w Wiedniu malarzy, zapoczątkowany w 1900 r., trwał do 1938 r. – do wcielenia Austrii do III Rzeszy. Artyści skupieni w *Hagenbundzie* wyrażali swój bunt przeciwko skostniałej sztuce, prezentowali awangardowe kierunki w malarstwie, przez cztery dekady stanowili w Wiedniu forum niezależnej sztuki. Nazwa ruchu pochodzi od nazwiska Josefa Haagena, właściciela lokalu *Zum Blauen Freihaus*, w którym trady-

deńskiego nie są znane (zapewne nie zachowały się) żadne młodzieńcze prace Leona Weissberga. Nie wiadomo też, u kogo studiował w akademii, kto wywarł wpływ na jego młodzieńczą twórczość.

W czasie I wojny światowej Weissberg został zmobilizowany. W latach 1916–1918 odbył służbę wojskową będąc kurierem przy sztabie generalnym. Po demobilizacji, jesienią 1818 r. powrócił do Przeworska. Pojednał się wówczas z ojcem i uzyskał jego przebaczenie. Postanowił podjąć studia prawnicze w Berlinie. Być może do zmiany obranej wcześniej drogi skłoniło go doświadczenie biedy, której zaznał w Wiedniu lub ośmioletnia rozłąka z rodziną. Oprócz zawodu prawnika, ojciec wybrał dla dorosłego już syna narzeczoną – córkę przyjaciela, studentkę, jak uznał Leon – bardzo ładną. Sądząc, że jest zakochany nie sprzeciwiał się woli ojca i zgodził się na zaaranżowane małżeństwo²³. Zaopatrzone w dwa czeki – ojca i przyszłego teścia – wyruszył w 1919 r. do Berlina, aby rozpocząć studia i przygotować mieszkanie dla rodziny, którą miał wkrótce założyć. Wówczas, nie zdając sobie sprawy, po raz ostatni widział najbliższych i rodzinne miasto. Przybywszy do celu podróży szybko dostrzegł swój błąd – uświadomił sobie, że nie może żyć bez malarstwa.

Berlin po zakończeniu wielkiej wojny wyrastał dynamicznie na światową metropolię nowoczesnej nauki, techniki, kultury i sztuki, tętniącą życiem tak w dzień jak i w nocy. Nigdy nie zasypiał, funkcjonowały tam liczne kina, teatry, rewie i kabarety. Stolica Niemiec przyciągała wielu geniuszy nauki, literatury i sztuki, gwiazdy sportu, filmu, teatru i kabaretu, wreszcie żądną mocnych wrażeń i sensacji klientelę nocnych lokali. Miasto dostarczało zakazanych gdzie indziej uciech cielesnych, mocnych alkoholi i wszelkich używek²⁴.

Weissberga pochłonięła atmosfera kosmopolitycznej cyganerii artystycznej, kawiarnie, w których zawierał przyjaźnie z innymi malarzami, przysłuchiwał się dyskusjom o sztuce, poznawał twórczość kubistów, suprematystów i ekspresjonistów niemieckich, czytał almanach Kandinskiego i Marca *Der Blaue Reiter* (Błękitny Jeździec)²⁵. Postanowił za wszelką cenę poświęcić się

cyjnie, od końca XIX w., spotykało się niezależne środowisko młodych malarzy. Zob. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Hagenbund> [dostęp: 7 XI 2015 r.].

²³ W kulturze żydowskiej większość małżeństw kojarzono za pośrednictwem zawodowej swatki. Zawarcie małżeństwa poprzedzała ketuba – umowa przedślubna pomiędzy przyszłymi małżonkami (lub ich rodzinami), która regulowała kwestie posagu, mieszkania, podarków rodziców, itp. W przypadku niewywiązania się z umowy strony miały prawo dochodzenia swoich praw przed sądem. Żyd dając swojej żonie list rozwodowy był obowiązany zwrócić jej wiano ustalone w ketubie.

²⁴ I. Luba, *Berlin. Szalone lata dwudzieste, nocne życie i sztuka*, Warszawa 2013.

²⁵ *Der Blaue Reiter* – nazwa ugrupowania artystycznego ekspresjonistów założonego w Monachium w 1911 r., a jednocześnie tytuł almanachu wydanego w 1911 r. przez Wasilija Kandinskiego i Franza Marca, od którego ugrupowanie wzięło nazwę. Zob. *Der Blaue Reiter German artists organization*, w: *Encyclopaedia Britannica*, <http://www.britannica.com/topic/Der-Blaue-Reiter> [dostęp: 27 XI 2015 r.].

malarstwu i kontynuować studia w tym kierunku. Zwrócił czek ojcu narzeczonej, a za pozostałe pieniądze ojca kupił płótno i farby. Rozczarowany i rozgniewany tą decyzją Süssman Weissberg ostatecznie zerwał kontakty z synem. Jeszcze tego samego roku Leon przeniósł się do Monachium, gdzie rozpoczął studia w Akademii Sztuk Pięknych – jednej z najważniejszych uczelni artystycznych Niemiec. Z uczelnią tą od XIX w. związanych było wielu malarzy polskich.

W Berlinie i Monachium Weissberg utrzymywał się z różnych dorywczych zajęć: udzielał cudzoziemcom lekcji niemieckiego, grał na skrzypcach w kabarecie, malował na zamówienie portrety i martwe natury. Zajmował się też twórczością literacką – napisał kilka sztuk teatralnych, a jedna z nich *Wojna czy pokój?* została wystawiona na deskach jednego z berlińskich teatrów, ciesząc się pewnym powodzeniem. Grywał też epizody w teatrze i w filmach realizowanych w berlińskiej wytwórni filmowej UFA (niem. *Universum Film Aktiengesellschaft*), największej i najbardziej znanej wytwórni filmowej międzywojennej Europy. Poznał tam rozpoczynając karierę, młodziutką Marlenę Dietrich, późniejszą wielką gwiazdę kina, z którą pozostawał w przyjaźni²⁶.

Okres monachijski w twórczości artysty również nie jest zbyt dobrze znany – nie wiadomo u kogo studiował, ani jaki kierunek we współczesnym malarstwie szczególnie go inspirował. Wprawdzie w późniejszych – paryskich pracach – zauważalny jest wpływ niemieckiego ekspresjonizmu, jednak większość pytań dotyczących pobytu w stolicy Bawarii pozostaje bez odpowiedzi. Studia malarskie pogłębiał w Starej Pinakotece monachijskiej, czerpiąc z malarstwa dawnych mistrzów, przedstawicieli szkoły włoskiej, francuskiej i niemieckiej. W Nowej Pinakotece poznawał malarstwo współczesne, m. in. francuskich impresjonistów. W Dreźnie, dokąd wybrał się w celach poznawczych, studiował dzieła zgromadzone w Galerii Starych Mistrzów – jednej z największych kolekcji malarstwa europejskiego na świecie oraz w Narodowej Kolekcji Dzieł Sztuki.

Po dwóch latach pobytu w akademii, w 1922 r. udał się w podróż artystyczną do Italii. Niezwykła ta eskapada odbyła zgodnie ze starą tradycją studentów – jako piesza wędrówka. Przez Tyrol Weissberg dotarł do Wenecji, stamtąd podążał do Padwy, Ferrary, Mantui i Werony. W drodze powrotnej poznał Niemcy, Belgię i Holandię, gdzie zachwyciły go obrazy Rembrandta. Twórczością tego artysty był zafascynowany przez wiele lat. Z egzaltowanym uwielbieniem podziwiał później jego dzieła w paryskich muzeach. Z okresu pobytu w Holandii pochodzi zapewne najstarszy znany obraz Weissberga *Martwa natu-*

²⁶ Role w epizodach zawdzięczał zapewne wyglądowi amanta – był wysokim i przystojnym, niebieskookim blondynem o manierach arystokraty. Zob. L. Harambourg, L. Lachenal, dz. cyt., s. 7, 18. O początkach kariery aktorskiej Marleny Dietrich zob. M. Dietrich, *Jestem po to by kochać mnie. Wspomnienia*, Warszawa 1993.

ra z kwiatami, róże w niebieskim wazonie (1922)²⁷. Około 1922 r. powstał też *Portret żydowskiego chłopca*, a zapewne rok później *Portret Franza Kafki*²⁸. Podróż artystyczna zakończyła okres studiów i zamknęła etap monachijski w biografii artysty. W 1923 r. podjął decyzję o wyjeździe do Paryża.

W życiu Leona Weissberga nastąpił kolejny zwrot. Rozpoczął się niezwykle płodny twórczo okres paryski. Co charakterystyczne dla tej niezwykle biografii, pojawił się w Paryżu w sposób spektakularny, który nawet na tamtejszej cyganerii artystycznej wywarł wrażenie. Malarz przybył do stolicy Francji bez żadnych osobistych rzeczy, żadnego bagażu i prosto z dworca kolejowego, w środku nocy, udał się na wzgórze Montparnasse. Dzielnica w owym czasie było mekką artystów, wielu uznanych już malarzy miało tam swoje pracownie, a młodzi adepci sztuki wynajmowali skromne pokoje na mansardach. Tworzyli kolonię artystyczną nazwaną École de Paris. Miejscem codziennych spotkań i nie kończących się dyskusji o sztuce były liczne kawiarnie. O godzinie 2. w nocy Weissberg pojawił się w kawiarni *La Rotonde* i przy kawiarnianym stoliku zawarł znajomość z malarzem żydowskiego pochodzenia, lwowianinem Zygmuntem Menkesem²⁹. W pokoju hotelowym Menkesa spędził swoją pierwszą noc w Paryżu, a przypadkowa znajomość przerodziła się w wieloletnią przyjaźń. Kawiarnie *La Rotonde* i *Du Dôme* stały się ulubionymi lokalami Weissberga, tam spotykał się i dyskutował z przyjaciółmi oraz zawierał dalsze znajomości.

W biografii artysty okres paryski jest najlepiej znany, głównie dzięki licznym wspomnieniom i relacjom przyjaciół, którzy zapamiętali go jako niezwykle inteligentnego, towarzyskiego i serdecznego, obdarzonego żywym temperamentem, uwielbiającego dyskusje i wymianę poglądów, a przy tym humanistę

²⁷ Wszystkie znane dziś prace malarskie i rzeźbiarskie Leona Weissberga reprodukowane są w cytowanej już monografii pióra L. Harambourg, L. Lachenal, dz. cyt. – dostępnej on-line. Zob. przyp. 1.

²⁸ Franz Kafka (1883–1924), pisarz czeski żydowskiego pochodzenia, tworzący wyłącznie w języku niemieckim. Przez całe życie był związany z Pragą. W swoich powieściach stworzył typ bohatera – jednostki zniewolonej przez anonimową, nadrzędną instancję, symbolizującego samotność, wyobcowanie i osaczenie przez świat zewnętrzny. Portret pędzla Leona Weissberga powstał zapewne w 1923 r., na rok przed śmiercią pisarza, kiedy Kafka na krótko zamieszkał w Berlinie. Zob. *Franz Kafka German-language writer*, w: *Encyclopaedia Britannica*, <http://www.britannica.com/biography/Franz-Kafka> [dostęp: 25 X 2015 r.].

²⁹ Zygmunt Menkes (1896–1986), polski malarz i rzeźbiarz pochodzenia żydowskiego. Studiował w Szkole Przemysłowej we Lwowie, w Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie i w berlińskiej pracowni Aleksandra Archipenki. Od 1923 r. mieszkał w Paryżu. Należał do kręgu malarzy École de Paris. Przyjaźnił się z Eugeniuszem Żakiem i Markiem Chagallem. Dużo wystawiał we Francji i w innych krajach. Członek Grupy Czterech, należał także do ugrupowań artystycznych w kraju. Często bywał w Polsce, wystawiał swoje prace w Warszawie i we Lwowie. Od 1935 r. mieszkał w Stanach Zjednoczonych, gdzie dużo wystawiał oraz wykładał w Art Students League. Zob. I. Kossowska, *Zygmunt Menkes*, 2001. Biogram dostępny on-line <http://culture.pl/pl/tworca/zygmunt-sigmund-menkes> [dostęp: 2 IX 2015 r.].

o ponadprzeciętnej wrażliwości. Portrety Leona Weissberga malowali w latach 20. i 30. jego przyjaciele, malarze z Montparnasse: Roman Kramsztyk³⁰, Zygmunt Menkes, Dawid Seifert³¹, a portret rysowany ołówkiem wykonał Izaak Dobrinsky³². W odróżnieniu od większości artystów przybywających do Paryża, by uczyć się malarstwa w Akademii Sztuk Pięknych lub w prywatnych pracowniach uznanych mistrzów, Weissberg nie podjął dalszych studiów. Uznał, że jest już wykształconym i dojrzałym malarzem, i nadszedł czas, by zaprezentować swoje malarstwo na wystawach. Nastąpił okres dużej aktywności twórczej oraz wystawienniczej artysty. Debiutował w 1924 r. na Salonie Jesiennym³³ i do końca dekady brał udział w kolejnych Salonach. Rokrocznie wystawiał także w Salonie w Tuileries³⁴ i w Salonie Niezależnych³⁵. Swoje obrazy prezentował również na mniejszych wystawach w paryskich galeriach sztuki. W 1925 r. wystawiał w galerii Bonaparte prowadzonej przez Chila Aronsona oraz w Galerii Zak założonej przez malarza Eugeniusza Żaka³⁶.

³⁰ Roman Kramsztyk (1885–1942), polski malarz żydowskiego pochodzenia. Urodził się w Warszawie, studiował u Józefa Mehoffera w krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych, w Warszawie w prywatnej szkole Adolfa Edwarda Hersteina oraz w Monachium. W 1922 r. osiadł na stałe w Paryżu. Był współzałożycielem Stowarzyszenia Artystów Polskich Rytm i przedstawicielem nurtu klasycyzującego w malarstwie polskim okresu międzywojennego. Wystawiał w wielu miastach europejskich i w Stanach Zjednoczonych. W 1939 r. wybuch wojny zastał go w Warszawie. Zginął w tamtejszym getcie. Zob. H. Kubaszewska, *Roman Kramsztyk*, w: *Słownik Artystów Polskich*, t. 4, Wrocław 1986, s. 241-243; I. Kossowska, *Roman Kramsztyk*, 2001. Biogram dostępny on-line <http://culture.pl/pl/tworca/roman-kramsztyk> [dostęp: 2 IX 2015 r.].

³¹ Dawid Seifert (1896–1960), malarz polski żydowskiego pochodzenia. Urodził się w Tustanowicach–Wolance koło Borysławia w województwie lwowskim. Należał do kręgu malarzy École de Paris. Edukację artystyczną rozpoczął we Lwowie. Studiował razem z Joachimem Weingartem w Szkole Sztuk Pięknych w Weimarze. W 1924 r. przeniósł się do Paryża. Mieszkał we Francji do końca życia. Zob. J. Malinowski, *Dawid Seifert*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 36, Warszawa-Kraków 1995–1996, s. 176-177.

³² Izaak Dobrinsky (1891–1983), urodził się w miejscowości Makarov koło Kijowa, malarz i rzeźbiarz ukraiński żydowskiego pochodzenia. Uczył się w Szkole Sztuk Pięknych Sabatovskiego w Kijowie. W 1912 r. wyjechał do Paryża. Należał do kręgu malarzy École de Paris. Zob. http://www.ecole-de-paris.fr/artiste/isaac_dobrinsky [dostęp: 25 X 2015 r.].

³³ Salon Jesienny (fr. *Salon d'Automne*) – doroczna wystawa artystyczna w Paryżu organizowana przez Towarzystwo Salonu Jesiennego od 1903 r. do dziś. Zob. A. Dulewicz, *Słownik sztuki francuskiej*, Warszawa 1981, s. 382.

³⁴ Salon Tuileries (fr. *Salon des Tuileries*) – doroczna wystawa sztuki (malarstwa i rzeźby) organizowana w Paryżu od 1923 r. do lat 50. XX w. Zob. A. Dulewicz, dz. cyt.

³⁵ Salon Niezależnych (fr. *Salon des Indépendants*) – doroczna zbiorowa wystawa sztuki w Paryżu organizowana od 1884 r. przez Towarzystwo Artystów Niezależnych. Twórcami Salonu byli Albert Dubois-Pillet, Odilon Redon, Georges Seurat i Paul Signac. Udział w salonie nie był zależny od jury, którego nie powoływano. Salon Niezależnych, podobnie jak Salon Jesienny i Salon Tuileries, był w opozycji do oficjalnego Salonu Akademii Francuskiej. Zob. A. Dulewicz, dz. cyt.

³⁶ Eugeniusz Żak (1884–1926), we Francji używał nazwiska Zak, polski malarz i rysownik pochodzenia żydowskiego. Należał do kręgu malarzy École de Paris. Studiował malarstwo w Paryżu, m. in. w tamtejszej Szkole Sztuk Pięknych. Działal w Towarzystwie Artystów Polskich w Paryżu,

Zapewne na Salonie Jesiennym w 1925 r. zrodziła się idea powołania Grupy Czterech, którą stworzyli: Alfred Aberdam³⁷, Zygmunt Menkes, Joachim Weingart³⁸ i Leon Weissberg – malarze młodej generacji przybyli z terenu dawnej Galicji (ze Lwowa i Wschodniej Małopolski) – wszyscy pochodzenia żydowskiego. Grupa nie miała programu, nie ogłosiła też żadnego manifestu artystycznego. Jej członkowie podjęli wspólne działania, mające służyć promocji ich twórczości. Po raz pierwszy grupa wzięła udział w wystawie w Galerii Au Sacre du Printemps, prowadzonej przez polskiego marszanda Jana Śliwińskiego jako część wystawy zbiorowej zorganizowanej na przełomie 1925 i 1926 r. Udział artystów w wystawie uznano za „bardzo udany”, o czym informowała lwowska prasa. Grupa Czterech otrzymała zaproszenia na wystawy do Bordeaux i Tokio, miała też stałą ekspozycję w Galerii Chapitr na Polach Elizejskich. Działalność grupy zakończyła się jednak niespodziewanie szybko, zapewne z powodu indywidualnego sukcesu Zygmunta Menkesa i powstałych na tym tle nieporozumień wśród jej członków.

W 1928 r. Leon Weissberg wziął udział w wystawie „Malarze Montparnasse’u” zorganizowanej przez Galerię Zak, w 1929 r. w wystawie „Malarze polscy w Paryżu” w galerii Bonaparte, w 1930 r. w tejże galerii miał wystawę indywidualną, w 1934 r. brał udział w wystawie „École de Paris” w Galerii

wystawiał obrazy w Salonie Jesiennym i Salonie Niezależnych. Często bywał w Warszawie, gdzie przyczynił się do powstania w 1922 r. ugrupowania artystycznego Rytm. Obok Żaka najbardziej znanymi członkami grupy byli Władysław Skoczylas i Zofia Stryjeńska. W 1923 r. założył w Paryżu własną galerię sztuki, którą po jego śmierci prowadziła żona Jadwiga Żakowa. Zob. I. Kossowska, *Eugeniusz Zak*, 2002. Biogram dostępny on-line <http://culture.pl/pl/tworca/eugeniusz-eugene-zak> [dostęp: 2 IX 2015 r.].

³⁷ Alfred Aberdam (1894–1963), polski malarz pochodzenia żydowskiego, należał do kręgu malarzy École de Paris. Urodził się i wychował we Lwowie, studiował w Akademii Monachijskiej, w Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, a następnie w Berlinie w pracowni Aleksandra Archipenki. Tam poznał Joachima Weingarta i Zygmunta Menkesa. Od 1924 r. przebywał w Paryżu, biorąc udział w licznych wystawach (m. in. Salonach Jesiennych, Tuileries, Niezależnych), w 1929 r. uczestniczył w wystawie „Malarze polscy w Paryżu” w Galerii Bonaparte, w 1931 r. miał tam indywidualną wystawę. W 1932 r. miał wystawy w Warszawie i we Lwowie. Członek Grupy Czterech, od 1933 r. należał do ugrupowania Plastycy Nowocześni. Po II wojnie światowej miał wiele wystaw w Europie i w Izraelu. Zmarł w Paryżu. Zob. W.M. Rudzińska, *Alfred Aberdam*, w: J. Pollakówna, *Malarstwo polskie między wojnami 1918–1939*, Warszawa 1982, s. 337.

³⁸ Joachim Weingart (1895–1942), polski malarz pochodzenia żydowskiego, należał do kręgu malarzy École de Paris. Urodził się w Drohobycz, uczył się w Szkole Przemysłu Artystycznego w Weimarze, studiował w Akademii Sztuk Pięknych w Wiedniu, a następnie w Berlinie, m. in. w pracowni Aleksandra Archipenki. Razem z poznanym tam Zygmuntem Menkesem w 1923 r. wyjechał do Paryża. Członek Grupy Czterech. Brał udział w salonach paryskich i w innych wystawach malarzy École de Paris. W czasie II wojny światowej pozostał w Paryżu, gdzie został aresztowany przez Niemców i przewieziony do Oświęcimia, zamordowany w 1942 r. Zob. A. Tanikowski, *Joachim Weingart*, 2009. Biogram dostępny on-line <http://culture.pl/pl/tworca/joachim-weingart> [dostęp: 25 X 2015 r.].

Bernheim, w 1935 r. w „Pierwszej Wystawie Grupy Paryskiej Plastyków Polskich” w Galerii des Beaux-Arts, w 1937 r. w „Wystawie Międzynarodowej Sztuka i Technika” w Paryżu. Tego samego roku Władimir Raykis współprowadzący z Jadwigą Żakową Galerię Zak, zorganizował mu wystawę indywidualną, na którą złożyły się portrety i martwe natury. Były to ostatnie wystawy, w których uczestniczył Leon Weissberg. Wciąż malował dużo, w tym okresie malarstwo wypełniało całe jego życie.

W 1937 r. uczestnicząc w Kongresie Kultury Żydowskiej wystąpił z inicjatywą powołania Stowarzyszenia Artystów Żydowskich w Paryżu. Gdy zamysł uzyskał akceptację kilku uczestników Kongresu, wspólnie z Chilem Aronsonem, właścicielem Galerii Bonaparte, przekonywał znanych żydowskich malarzy i rzeźbiarzy do tej idei. Ich starania doprowadziły w krótkim czasie do powołania stowarzyszenia.

W pierwszej dekadzie pobytu w Paryżu Leon Weissberg osiągnął nie tylko pełnię dojrzałości twórczej, ale także doznał osobistego szczęścia. W 1925 r. w kawiarni *La Rotonde* poznał Marie Ber, przybyłą z Warszawy młodą Żydówkę o zainteresowaniach literackich. W 1927 r. pobraли się i prawdopodobnie w tym samym roku na świat przyszła ich jedyna córka Lydia. Szczęście rodzinne nie trwało jednak długo. W 1933 r. żona związała się z przybyłym także z Warszawy pisarzem i dziennikarzem Oserem Warszawskim³⁹. Weissberg boleśnie przeżył rozpad małżeństwa i rozłąkę z córką. Widywał ją tylko w czasie wakacji i ferii zimowych. Pod wpływem tych przeżyć na dłuższy czas opuścił Paryż i wraz z malarzem Maurycym Mędrzyckim⁴⁰ przez dwa lata malował na prowincji. Po powrocie zajął pracownię Zygmunta Menkesa, wcześniej należąca do malarza Henri Rousseau zwanego Celnikiem⁴¹.

³⁹ Oser Warszawski (1898–1944), polski pisarz żydowskiego pochodzenia tworzący w języku jidysz. Debiutował w 1920 r. powieścią *Shmuglars* (jid. Przemysłowcy). Od 1924 r. mieszkał w Paryżu, gdzie pracował w redakcjach kilku czasopism żydowskich wydawanych w języku jidysz. W czasie II wojny światowej, by uniknąć prześladowań przeniósł się do Włoch. Podczas pobytu w Rzymie w maju 1944 r. został aresztowany przez Gestapo i przewieziony do Oświęcimia. Zginął w październiku 1944 r. Zob. biogram dostępny on-line https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0020_0_20635.html [dostęp: 2 X 2015 r.].

⁴⁰ Maurycy Mędrzycki (1890–1951), we Francji używał nazwiska Mendjizky, polski malarz pochodzenia żydowskiego. Należał do kręgu malarzy École de Paris. Edukację artystyczną rozpoczął w Łodzi. W 1909 r. osiadł w Paryżu, ale wystawiał swoje prace także na wystawach sztuki żydowskiej w Warszawie i Łodzi. Przez trzy lata artysta związany był z Kiki de Montparnasse – legendarną modelką, aktorką i piosenkarką kabaretową, muzą wielu malarzy. Po dojściu Hitlera do władzy był współzałożycielem ruchu Intelktualiści za Pokój. Okres II wojny światowej spędził na południu Francji, na Lazurowym Wybrzeżu działając w tamtejszym ruchu oporu. Zob. *Maurycy Mędrzycki*, w: *Słownik Artystów Polskich*, t. 5, Wrocław 1993, s. 496-497; A. Winiarski, *Mistrzowie Ecole de Paris. Maurice Mendjizky*, Warszawa 2014.

⁴¹ Henri Rousseau (1844–1910) zw. Celnikiem (fr. *le Douanier*), francuski malarz prymitywi-sta. Z zawodu urzędnik, pracował m. in. jako poborca akcyzy. Karierę malarską rozpoczął w wieku 40. lat. Wystawiał na Salonie Jesiennym. Słynął z nieprawdopodobnej prostolinijności i naiw-

Po dojściu Hitlera do władzy Weissberg z niepokojem obserwował narastający w Niemczech antysemityzm. Niewykluczone, że korespondował z przyjaciółmi z Berlina i Monachium albo też, że dotarli oni do Paryża wraz z potężną falą emigracji. Po ataku Niemiec na Polskę, zdając sobie sprawę z zagrożenia, na początku września 1939 r. ewakuował córkę z Paryża i umieścił ją w szkole z internatem w Rodez, w departamencie Aveyron na południu Francji. W czerwcu następnego roku, na kilka dni przed wkroczeniem armii niemieckiej do stolicy Francji, ostatnim pociągiem artysta opuścił Paryż, podążając w kierunku Rodez, do strefy nieobjętej okupacją niemiecką, a podległej kolaboracyjnemu rządowi w Vichy. Zabrał ze sobą najpotrzebniejsze rzeczy: paletę, farby, pędzle i olbrzymi tom dzieł wszystkich Heinego⁴². Pod jego nieobecność atelier w Paryżu zostało splądrowane; zaginęły wszystkie pozostawione tam prace, a dokumenty i fotografie rodzinne uległy zniszczeniu. Zamieszkał na uboczu, w La Capelle-Saint-Martin – pozostałości średniowiecznej wioski w departamencie Aveyron, w lokalu bez prądu i podstawowych wygód. W tych prymitywnych warunkach na początku 1941 r. Weissberg zapadł ciężko na zdrowiu – rozwinął się u niego ropień płuc, który przeszedł w ropne zapalenie opłucnej. W szpitalu lekarz uznał, że jest już za późno na pomoc i umieścił chorego, umierającego artystę na oddziale gruźliczym. Pomimo braku terapii, Weissberg cudem powrócił do zdrowia i w lipcu opuścił szpital. Dzięki pomocy marszanda i przyjaciela Władymira Raykisa znalazł nowe lokum w małym hoteliku we wsi Entraygues w departamencie Aveyron. Marszand zapewnił mu też niewielką miesięczną pensję w zamian za obrazy, które sprzedawał w Stanach Zjednoczonych, zwłaszcza w Benjamin Galery w Chicago i w Léger Galleries w Nowym Jorku. Ze względu na trudności w transporcie do Ameryki, obrazy miały mały format. Artysta malował je na różnych dostępnych podobrazach – tekturze, kawałkach dykty, okładkach zeszytów szkolnych, małych kawałkach płótna, które w czasie okupacji było towarem deficytowym.

Z tego okresu córka artysty zapamiętała pewien wieczór z końca grudnia 1942 r., kiedy to w małej jadalni hoteliku słuchano wieczornych wiadomości rozgłośni radia BBC nadawanych z Londynu. Zebrani po raz pierwszy usłyszeli wówczas wstrząsającą wiadomość o obozach koncentracyjnych zorganizowanych przez Niemców na terenie Polski⁴³. Kilka miesięcy później, 18 II 1943 r., Leon Weissberg został aresztowany przez żandarmerię francuską z Rodez

ności. W pracowni przy ul. Perrel 2 bis w sobotnie wieczory organizował przyjęcia, które gromadziły wielu znanych malarzy i poetów. Zob. A. Dulewicz, dz. cyt., s. 367.

⁴² Heinrich Heine (1797–1856), właśc. Harry Heine, niemiecki poeta epoki romantyzmu pochodzenia żydowskiego, jeden z czterech najwybitniejszych autorów tworzących w języku niemieckim. Najbardziej ceniona w jego twórczości jest poezja liryczna. Do wielu jego utworów muzykę skomponowali Franz Schubert i Robert Schumann. Zob. biogram on-line <http://www.franzschubert.pl/autorzy-piesni/heinrich-heine.html> [dostęp: 25 X 2015 r.].

⁴³ L. Harambourg, L. Lachenal, dz. cyt., s. 56.

i przekazany tamtejszemu Gestapo. Internowano go w obozie w Gurs w Akwitaniu, a stamtąd 2 III 1943 r. przewieziono do obozu przejściowego w Drancy pod Paryżem⁴⁴. Po aresztowaniu artysta wysyłał karty pocztowe do córki, informując ją o swoim zdrowiu i miejscu pobytu, zapewniając, że ją kocha i ciągle o niej myśli. Ostatnią kartę wysłał z Drancy 6 III 1943. W dopisku donosił: „*Je pars pour destination inconnue*”⁴⁵. Leon Weissberg trafił do transportu nr 51, który tego dnia o godzinie 8.55 wyruszył z dworca Le Bourget-Drancy. Znajdowało się w nim 1000 osób: 959 mężczyzn, 39 kobiet i 2 dzieci⁴⁶. Większość z nich wraz z Weissbergiem przybyła 2 III 1943 r. z Gurs. Na niemieckich dokumentach przewozowych oznaczono go jako „transport do Chełma”, co wskazuje, że miejscem docelowym był obóz zagłady w Sobiborze⁴⁷ koło Włodawy w dystrykcie lubelskim. W dniu 10 III 1943 r. transport dotarł do Sobiboru. Niemcy przeprowadzili tam wstępną selekcję – jeszcze na rampie kolejowej, bez wchodzenia na teren obozu wydzielono grupę kilkudziesięciu młodych, zdrowych mężczyzn w wieku około 30. lat, którzy tym samym pociągiem zostali przewie-

⁴⁴ Niemiecki obóz przejściowy położony w obrębie aglomeracji paryskiej, w którym przetrzymywano Żydów z Francji i innych krajów Europy Zachodniej, oczekujących na transporty do obozów zagłady poza Francją. Funkcjonował od sierpnia 1941 do sierpnia 1944. W tym czasie wysłano stamtąd 58 transportów do Oświęcimia-Brzezinki, 4 transporty do Sobiboru, po jednym transporcie do Kowna i Tallina. Łącznie w obozie w Drancy przetrzymywanych było ponad 67 tys. Żydów. Szacuje się, że stanowili oni 90% francuskich ofiar Holokaustu. Zob. M. Bem, *Sobibór obóz zagłady 1942–1943*, Warszawa 2014, s. 159-161.

⁴⁵ „Wyjeżdżam w nieznanym kierunku”. Patrz: L. Harambourg, L. Lachenal, dz. cyt., s. 32 (tamże na s. 51 reprodukcja karty pocztowej).

⁴⁶ S. Klarsfeld, *Le Calendrier de la Persecution des Juives en France 1940–1944*, Paris 1993, s. 768-769. Listy transportowe z Francji, w tym transportu nr 51, przechowywane są obecnie w Memorial de la Shoah w Paryżu. Wbrew ustaleniom historyków, baza danych dostępna na stronie internetowej Memorial, jako miejsce śmierci osób deportowanych w transportach nr 50 i 51 (w tym także Leona Weissberga) podaje Majdanek. Zob. <http://bdi.memorialdelashoah.org/internet/jsp/core/MmsRedirector.jsp?id=65857&type=VICTIM> [dostęp: 2 IX 2015 r.]. Robert Kuwałek sugerował, iż błędne wskazanie miejsca śmierci osób deportowanych w tych transportach może brać się z tego, że na listach przewozowych, jako miejsce docelowe nie widnieje nazwa Sobibór.

⁴⁷ Niemiecki obóz zagłady w Sobiborze funkcjonował w latach 1942–1943. Położony przy linii kolejowej łączącej Chełm i Włodawę, miał powierzchnię 60 ha. Masowej eksterminacji Żydów, a także Polaków i Romów dokonywano w komorach gazowych za pomocą spalin z silników dieslowskich. Liczba ofiar nie jest łatwa do ustalenia ze względu na nieliczne zachowane archiwalia. Dokumentacja obozu została zniszczona podczas jego likwidacji. Szacuje się, że od maja 1942 r. do października 1943 r. w obozie zginęło około 250 tys. Żydów, głównie z terenu Lubelszczyzny i dawnej Galicji. Docierały tam także transporty z Europy Zachodniej, m.in. 39 tys. Żydów holenderskich, Żydzi czescy i z terenu ZSRR. Cztery transporty z Francji nr 50, 51, 52, i 53 łącznie około czterech tysięcy ludzi skierowano do Sobiboru pomiędzy 4 a 25 marca 1943 r. w związku z trwającą w Auschwitz przebudową krematorium II. Z tej liczby deportowanych w 1945 r. żyło zaledwie 12 mężczyzn. Obóz zlikwidowano w październiku 1943 r. po buncie i ucieczce więźniów, z których około 200. nie schwymano w pościgu, a 50 przeżyło okupację. Zob. M. Bem, dz. cyt.

zieni do obozu w Majdanku⁴⁸. Pozostali, a wśród nich Leon Weissberg, jeszcze tego samego dnia lub rankiem dnia następnego trafili do obozu w Sobiborze, gdzie 11 marca 1943 r. wszyscy zginęli w komorach gazowych.

Geneza twórczości Leona Weissberga nie jest znana. Oprócz Oskara Koschki nie są znane nazwiska innych jego mistrzów. Niewykluczone, że poza malarstwem studiował też rzeźbę. W Wiedniu, Berlinie i Monachium zetknął się z ekspresjonizmem. Naturalną kolejną rzeczą, wpływ tego kierunku jest najsilniej dostrzegalny w oeuvre artysty. W różnych okresach twórczości w pracach Weissberga zauważyć można także oddziaływanie innych kierunków: postimpresjonizmu, kubizmu i fowizmu. Malarstwo Leona Weissberga cechuje klasyczny dobór tematów, takich jak martwa natura, portret i pejzaż. W okresie narzeczeństwa i krótko trwającego małżeństwa, który wyraźnie zaznaczył się w twórczości artysty, pojawiły się nowe tematy, a obrazy nabrały nieznanego wcześniej ciepła. Były to portrety Marie i przedstawienia kobiet, w tym także akty, do których od tej pory często powracał i podejmował nowe próby wypowiedzi artystycznej. Powstały w 1926 r. liryczny akt Marie zatytułowany *Żydowska panna młoda* przyniósł mu uznanie krytyki. Ze wszystkich obrazów z tego okresu emanował klimat nostalgii – być może przywoływane zostały wspomnienia dzieciństwa, rodzinnego domu i prowincjonalnego żydowskiego miasteczka, w którym spędził dzieciństwo. Takie skojarzenia przywodzą malowane około 1925 r. pejzaże przedstawiające pagórkowaty krajobraz, często z motywem rzeki, przypominające krajobraz z okolic Przeworska. Od 1928 r. artysta podjął tematykę miejską – malował widoki paryskich ulic z charakterystycznymi ogródkami kawiarni i toczącym się w nich życiem, a także widoki przedmieść. W tym samym roku w twórczości Weissberga pojawiły się przedstawienia postaci we wnętrzach i tematyka cyrkowa znana także z twórczości Joachima Weingarta, Eugeniusza Żaka, Leopolda Gottlieba⁴⁹ i Zygmunta Menkesa. W okresie II wojny światowej

⁴⁸ Według informacji Roberta Kuwałka, uściślonej przed dra Marka Bema, wielkość tej grupy nie jest znana, ale nie przekraczała ona 100 osób. Z grupy, która trafiła na Majdanek część mężczyzn przewieziono do obozu pracy w Budzynie koło Kraśnika w dystrykcie lubelskim, a część trafiła do Auschwitz. Spośród mężczyzn wyselekcjonowanych z transportu nr 51 do końca wojny przeżyło 6. Dr Marek Bem ustalił, że dwóch z nich: Mendel Fuks i Maurice Jablonsky zeznało po wojnie, iż z grupą młodych mężczyzn zostali wyselekcjonowani do bardzo ciężkiej pracy, po czym natychmiast, tym samym pociągami, wyruszyli z powrotem na Majdanek. M. Bem, dz. cyt., s. 160.

⁴⁹ Leopold Gottlieb (1879–1934), malarz polski żydowskiego pochodzenia, najmłodszy brat malarza Maurycego Gottlieba. Urodził się w Drohobyczu. Studiował w krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych i w Monachium. W latach 1906–1908 prowadził katedrę malarstwa w Szkole Sztuki i Rzemiosła w Jerozolimie. Od 1908 r. przebywał w Paryżu w kręgu artystów Montparnasse'u. W 1914 r. wstąpił do Legionów Polskich i pełnił funkcję urzędowego malarza dokumentalisty w stopniu chorążego. Dużo wystawiał w Polsce i w całej Europie. W 1926 r. zamieszkał na stałe w Paryżu, gdzie zmarł. Zob. H. Bartnicka-Górska, *Leopold Gottlieb*, w: *Słownik Artystów Polskich*, t. 2, Wrocław 1975, s. 423-472; I. Kossowska, *Leopold Gottlieb*, 2001. Biogram dostępny on-line <http://culture.pl/pl/tworca/leopold-gottlieb> [dostęp: 25 X 2015 r.].

przedstawienia clownów i woltyżerek stały się jednym z głównych tematów malarstwa Leona Weissberga. Te groteskowe i odrealnione postacie obok słonecznych, sielskich pejzaży, tryskających soczystymi barwami, stały się ucieczką artysty od tragizmu życia codziennego. Szczególną wymowę ma jedyny znany autoportret malarza powstały w 1942 r., zatytułowany *Stary clown*. Widzimy na nim twarz artysty wyniszczonego przebytą ciężką chorobą, ale przede wszystkim człowieka dokonującego rozrachunku z własnym życiem. Mężczyzna z portretu z wielkim spokojem spogląda widzowi prosto w oczy, jakby chciał powiedzieć, że zachowuje dystans, że on już wie...

Oprócz malarstwa artysta zajmował się również rzeźbą. Niewykluczone, że ją także studiował. Zachowało się zaledwie kilka jego prac rzeźbiarskich – dwa popiersia z lat 1936 i 1937, jedno niedatowane oraz wzmianka o rzeźbie *Myjąca się* – „naturalistycznym studium” wystawionym na Salonie Niezależnych w 1926 r. Popiersie z 1937 r. zatytułowane *Głowa Charlotty uczesanej a la garson* prezentuje klasyczne ujęcie modela, realistycznie oddane cechy portretowanej młodej kobiety przy użyciu oszczędnych środków wyrazu. Popiersie zdradza dobrze opanowany warsztat rzeźbiarski – poprawne proporcje, doskonałą znajomość anatomii, linearny kontur i miękki modelunek światłocieniowy – jednak ze względu na małą liczbę zachowanych prac niewiele można powiedzieć o tej dziedzinie twórczości artysty.

Twórczość Leona Weissberga, tak poprzez jej cechy formalne, jak i sam fakt zamieszkiwania oraz aktywnego uczestnictwa w życiu kolonii artystów obcokrajowców w dzielnicy Montparnasse, stawia go w kręgu malarzy zaliczanych do *École de Paris*. Termin ten do dziś jest przedmiotem wielu różnych interpretacji historyków sztuki, gdyż było to zjawisko artystycznie zróżnicowane, bogate, a jednocześnie nieobliczalne⁵⁰. Jego ewolucja i w pewnym sensie kariera, doprowadziły w latach 30. XX w. do konfrontacji z *École Française* – oficjalnym nurtem w malarstwie francuskim. Już od pierwszej dekady XX w. krytycy sztuki zaobserwowali wyodrębniającą się twórczość obcokrajowców, kształtującą się niezależnie od aktualnych awangardowych kierunków, posiadającą jednak cechy szeroko rozumianego ekspresjonizmu. Wśród nich szczególną grupę, liczną na Montparnasse, stanowili malarze pochodzenia żydowskiego przybyli z krajów Europy Środkowej i Wschodniej. W przeciwieństwie do literatury i teatru, gdzie artyści żydowscy tworzący w jidysz pozostawali we własnym kręgu, malarze posługujący się uniwersalnym językiem sztuki, nie stanowili odrębnej grupy i byli w pełni zintegrowani z kosmopolitycznym środowiskiem artystycznym. W biografii artystycznej Leona Weissberga odnajdujemy obok

⁵⁰ Paryską kolonią malarzy polskich zajmowali się: J. Malinowski i B. Brus-Malinowska, dz. cyt. oraz A. Wierzbicka, *École de Paris. Pojęcie, środowisko, twórczość*, Warszawa 2004; też, *Artyści polscy w Paryżu. Antologia tekstów o polskiej kolonii artystycznej czynnej w Paryżu w latach 1900-1939*, Warszawa 2008.

malarzy żydowskiego pochodzenia, nazwiska artystów innych narodowości, w tym wielu Polaków. Weissberg nawiązał m. in. kontakty z polskimi marszandami działającymi w Paryżu: Leopoldem Zborowskim, Eugeniuszem Żakiem, a następnie Jadwigą Żakową i jej współpracownikiem Władymirem Raykiszem. Współpracował też z innymi marszandami: Chilem Aronsonem z Galerii Bonaparte i Galerią Manteau. Swoje obrazy sprzedawał także nieznanemu z nazwiska kolekcjonerowi amerykańskiemu, a roczny kontrakt na sprzedaż obrazów zawarł z bratem żony, doktorem Karolem Berem. Jednak w odróżnieniu od swoich kolegów i innych malarzy polskich czynnych w Paryżu, Leon Weissberg nie wystawiał swoich prac na wystawach organizowanych w Polsce, nigdy też nie odwiedził kraju. Zapewne z tego powodu tak jego nazwisko, jak i twórczość jest dziś mało znana gronu rodzimych odbiorców sztuki. W kolekcjach polskich muzeów Leon Weissberg niemal nie jest reprezentowany – dopiero od niedawna do zbiorów publicznych w kraju zakupiono dwa obrazy. Kilka płócien jego pędzla pojawiło się w ostatnich latach w ofercie polskich domów aukcyjnych, nie więcej niż dziesięć płócien znajduje się w kolekcjach prywatnych. Większość prac artysty znajduje się na terenie Francji. Niemal sto obrazów należy do kolekcji, którą zgromadziła córka Lydie Lachenal. W zbiorze jej znajdują się także rysunki, grafiki i akwarele oraz jedna rzeźba. Podobna liczba obrazów, mocno rozproszonych, znajduje się w innych prywatnych kolekcjach, głównie we Francji, ale także w Stanach Zjednoczonych, Izraelu i Austrii, oraz w zbiorach publicznych poza kolekcjami muzealnymi. Pewna grupa prac artysty znana jest z katalogów wystaw i katalogów aukcyjnych, jednak nie są znani ich właściciele ani aktualne miejsce przechowywania. Stosunkowo mało obrazów Leona Weissberga zgromadzono w kolekcjach muzealnych. Najwięcej – dziesięć dzieł – zgromadziło Muzeum Historii Żydów w Paryżu, głównie dzięki darom Lydii Lachenal i Władymira Raykisa. Pojedyncze płótna spotykamy także w dwóch innych muzeach francuskich. Dwanaście obrazów znajduje się na terenie Izraela, w sześciu tamtejszych muzeach, w tym w tak prestiżowych kolekcjach jak Muzeum Sztuki Instytutu Yad Vashem i Muzeum Sztuki Nowoczesnej w Tel Avivie. Obecnie rozpoznane oeuvre artysty obejmuje ponad dwieście prac, jednak katalog ten wydaje się otwarty. W związku ze wzrostem zainteresowania kolekcjonerów swoistą modą na École de Paris, można mieć nadzieję, że na rynku sztuki pojawią się kolejne, nieznane prace artysty, czego dowodzi odkrycie w ostatnich latach 20. nieznanych prac artysty⁵¹.

⁵¹ Weissberg. *Supplément au catalogue raisonné. 22 oeuvres retrouvées*, Paris 2014. Publikacja dostępna on-line <http://www.leonweissberg.fr> [dostęp: 5 V 2014 r.].

SUMMARY

From Przeworsk to Montparnasse. Leon Weissberg (1893–1943)

Born in Przeworsk and a representative of the *école de Paris* Leon Weissberg still remains scarcely known by art lovers in Poland. He was of Jewish origin, attended school in Vienna. Before the WWI outbreak and after the war he studied at fine arts academies in Vienna and Munich. A couple of years he spent in Berlin actively involved in the life of Berlin bohemia. In 1925 he settled for good in Paris where he came into contact with the Polish artists' colony. Together with them he participated in Polish art exhibitions in Paris; regularly presented his works at Paris art salons such as *Salon des indépendants*, *Salon des Tuileries*, *Salon d'automne* and at many galleries. Also he had a couple of individual exhibits. In 1940, just before German troops entered Paris he left for province. In 1943 he got detained by French gendarmerie and next to it handed over to the Gestapo. Subsequently was settled at the temporary lager in Gurs, and after it in Drancy. From Drancy Leon Weissberg was deported to concentration camp in Sobibór (Poland) where he died on March 6, 1943.

Leon Weissberg left numerous works now treasured at private collections and museum holdings all over the world. The largest collection of his works belongs to his daughter Lydia Lachenal, who also published a catalogue of all works by Leon Weissberg.